

Hoezo plots die paniek over ‘complottheorieën’?

Posted on 31 oktober 2020 by Coen de Jong

In oktober 2020 verscheen in de Nederlandse media een groot aantal nieuwsberichten, artikelen en rapportages over het gevaar van complottheorieën. Afgaande op deze berichten zou, naast de fysieke dreiging door corona, nu ook de geestelijke volksgezondheid acuut gevaar lopen. Er tekent zich een ware morele paniek af. En achter een morele paniek zit meestal een politieke agenda.

Nadat op 20 augustus op het Binnenhof een groepje coronademonstranten dreigementen uitten richting CDA-kamerlid Pieter Omtzigt besteedden de Nederlandse media veel aandacht aan complotdenkers. Half oktober ontstond opwinding en verontwaardiging over het verschijnen van een nieuw papieren tijdschrift genaamd Gezond Verstand, een initiatief van ex-NRC journalist en voormalig UvA-hoogleraar Karel van Wolferen. ‘Allemaal complottheorieën over het coronavirus, klimaatverandering en 9/11’ klonk het unisono. De eerste editie is door de makers gratis online beschikbaar gesteld, waardoor iedereen zelf kan oordelen over de inhoud.

Tweede Kamerlid voor GroenLinks Paul Smeulders tweette op 14 oktober 2020, nadat hij Gezond Verstand ongevraagd in de brievenbus had gekregen: '*Stemmingmakerij. Terwijl we nu juist solidariteit nodig hebben*'. Virologe Marion Koopmans, lid van het Outbreak Management Team, noemde tijdschrift verontwaardigd 'brievenbus-vervuiling' en sprak op 14 oktober 2020 het ministerie van VWS aan met de vraag '*moet daar niet iets mee?*'

De NOS kwam op 18 oktober met een uitgebreid artikel: 'Kritiek op coronabeleid wordt steeds vaker huis-aan-huis verspreid'. Hierin staat naast Gezond Verstand ook het huis-aan-huis verspreide De Andere Krant genoemd als medium dat complottheorieën verspreidt 'De Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding waarschuwde in zijn laatste dreigingsanalyse voor het verspreiden van complottheorieën' aldus de NOS.

De onzichtbare hand van Rusland

De NOS stelde ook de vraag: 'zijn De Andere Krant en Gezond Verstand pro-Russisch?'. Om zelf de vraag te beantwoorden: 'Volgens Ben de Jong, onderzoeker aan de Universiteit Leiden en kenner van de Russische inlichtingendiensten, is het een aloude strategie van Moskou om lokale media in het buitenland te gebruiken voor propagandadoeleinden'. De geraadpleegde expert stelde ook nog: 'Als de Russen meebetalen, zal dat moeilijk te traceren zijn. Dat gaat bijna altijd via via'. Dat komt neer op: we weten het niet, we hebben geen bewijs, maar we roepen het desondanks toch maar.

Voor verhalen over Russische connecties baseren Nederlandse media zich vaak op artikelen van Wilmer Heck van de NRC. Heck schreef op 23 oktober 2020 een artikel met de subtitel: 'Terwijl Facebook en YouTube desinformatie verwijderen, gaan boekhandels AKO en Bruna juist tot verkoop over van een blad dat complottheorieën verspreidt'. Op 28 oktober stelt Heck: 'De Andere Krant heeft invloed op het debat in Nederland. De inhoud kan soms worden herleid naar Rusland.'

Ook in dit artikel speculeert de eerdere genoemde Ben de Jong er lustig op los. 'Het lijkt er sterk op dat deze krant onderdeel is van een Russische beïnvloedingsoperatie, maar dat bewijzen is vaak lastig. Je kunt je natuurlijk wel afvragen: Waar halen ze het geld vandaan voor die grote oplagen?' Het artikel meldt bovendien dat 'Bekende Nederlanders als rapper Lange Frans en topmodel

Doutzen Kroes werden beïnvloed door de krant'.

Komiek Arjan Lubach populariseerde met een uitzending van Lubach op Zondag op 18 oktober de mediastorm over complottheorieën voor een publiek van 1,7 miljoen kijkers. Lubach legde de focus op theorieën over pedofielennetwerken in hogere kringen die onder de noemer Qanon rondzingen op sociale media en nam verder vooral rapper Lange Frans op de korrel – die op zijn eigen YouTube kanaal tweegesprekken houdt over zaken als 9/11, pedofielennetwerken en Coronamaatregelen.

Vragen om censuur, gretige reactie politiek

De verontwaardiging over complottheorieën beperkte zich niet tot de media die de betere kringen bedienen. Televisieprogramma Hart van Nederland van televisiezender SBS6 publiceerde op 26 oktober 2020 het resultaat van een peiling onder eigen panelleden. Zes op de 10 Nederlanders zou tijdschriften met complottheorieën uit de winkels willen hebben. 'Hoort zoiets wel in de schappen te liggen bij Bruna, AKO en Primera?' vraagt het programma zich hardop af.

Voor politici een schot voor open doel. Kamerlid Lisa Westerveld van GroenLinks reageerde. 'Er zit een verschil tussen kranten die aan waarheidsvinding doen en een blad dat informatie verspreidt, waarvan een groot deel van de wetenschappers aangeeft dat dat schadelijk is'. Westerveld vond ook 'dat boekenwinkels hun verantwoordelijkheid moeten nemen en 'goed na moeten denken over wat ze verkopen en op welke plek dat ligt'. Westerveld zei er niet bij welke basis in de wet haar oproep heeft.

Eén van de politici die al jaren zijn geobsedeerd met nepnieuws en desinformatie – al dan niet afkomstig uit Rusland – is Kamerlid Kees Verhoeven van D66, die op 25 oktober een oproep deed op Twitter:

'Na Amerikaanse techreuzen gaan nu ook Nederlandse boekhandels @Bruna_nl en AKO desinformatie verspreiden. Met hetzelfde slappe argument: 'We gaan niet over de inhoud'. Naïef en kortzichtig. Ieder bedrijf heeft een maatschappelijke verantwoordelijkheid.'

Dreigingsbeeld NCTV: 'sociale media als blaasbalg'

In het Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland van oktober 2020 zet de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (NCTV) actuele dreigingen voor de veiligheid op een rij, waaronder – wederom – complottheorieën.

Veruit de grootste dreiging gaat volgens de NCTV uit van radicale islamitische groepen die internationaal opereren. De onthoofding van de Franse leraar Samuel Paty en de aanslag in Nice van 29 oktober 2020 passen in dit beeld. De Nederlandse burger zou dan mogen verwachten dat politici zich eerst over deze grote dreiging opwinden en maatregelen voorstellen.

Als kleinere dreigingen noemt de NCTV polarisatie en verharding in het maatschappelijk debat. Kleine groepen binnen activistische stromingen vormen een gevaar omdat ze tegenstanders bedreigen. De NCTV noemt onder andere Black Lives Matter Nederland en anti-lockdown protesten. De NCTV noemt als voorbeeld van 'anti-overheidsdenken' stichting de Blauwe Tijger, 'een ultraconservatieve uitgeverij' die wordt gezien als een doorgeefluik van anti-overheidspropaganda, nepnieuws en complottheorieën (..) en doneert aan een boerenactiegroep.'

Het YouTube kanaal van De Blauwe Tijger bevat video's met curieuze titels als 'Sietske (Bergsma) neemt je mee naar de martelkamers van Rutte'. Maar wat is de definitie van 'anti-overheidsdenken' en waarom is dat een bedreiging? Is bijvoorbeeld het gedachtengoed van antiracismebeweging Black Lives Matter – waar onder andere burgemeester van Amsterdam Femke Halsema zich mee vereenzelvigt – ook anti-overheidsdenken?

De NCTV noemt ook de rol van de sociale media: 'Mensen die de overheid, wetenschap en traditionele media al langer wantrouwen, kunnen hun denkbeelden bevestigd zien in complottheorieën en desinformatie. Sociale media spelen daarbij een faciliterende en mobiliserende rol en fungeren als een soort blaasbalg'.

Magische krachten van complottheorieën en desinformatie?

Politici, journalisten en instanties kennen inmiddels bijna magische krachten toe aan

sociale media, die via 'het algoritme' willoze gebruikers in hun fabeltjesfuik en hun '*rabbit hole*' zouden trekken. Erg snel trekt men de conclusie dat het algoritme van YouTube binnen drie muisklikken van gebruikers overtuigde complotdenkers kan maken. CDA en D66 willen daarom dat minister Ollongren van Binnenlandse Zaken onderzoek laat doen naar de algoritmen van tech-bedrijven en filosoferen over een 'algoritme-waakhond'.

D66 doet in een splinternieuw 'aanvalsplan voor desinformatie' een oproep tot een zorgplicht voor social media bedrijven om desinformatie, discriminatie en polarisatie tegen te gaan. 'Polarisatie' is blijkbaar ook een grote dreiging. Zou D66 vergeten zijn dat de PvdA in de jaren zeventig een polarisatiestrategie hanteerde, waarvan PvdA coryfee en anti-discriminatie kampioen Ed van Tijn de architect was?

Argwaan is hier op zijn plaats. Als het waar is dat burgers zo makkelijk te beïnvloeden zijn door algoritmen, dan zou het stomste wat je kunt doen zijn om politici (of ongekozen functionarissen) controle te geven over die algoritmen. De beïnvloedbaarheid van mensen is het beste argument tegen bemoeienis van overheden met politieke uitingen op YouTube, Facebook, Reddit, Twitter en Instagram.

Zoals de conservatieve Britse journalist Peter Hitchens schreef over persvrijheid: regulering (van de pers) is bedreigender voor een vrije samenleving dan openlijke censuur, omdat de regering altijd kan beweren op afstand ervan te staan. Opbreken van het monopolie van de grote tech-bedrijven is een veel logischer oplossing. Net als wetgeving tegen misbruik van privacygevoelige gegevens voor commerciële doeleinden, zoals bijvoorbeeld Amerikaanse mensenrechtenorganisaties voorstellen.

Advies aan kabinet: tijd van het vrije internet is over

De prestigieuze Adviesraad voor Internationale Vraagstukken bracht op 24 juni 2020 een rapport uit over desinformatie en schadelijke online content. Het rapport beschrijft een oplopende schaal van schadelijke content, lopend van vakantiefoto's tot kwetsende opmerkingen tot nepnieuws tot kinderpornografie. De schadelijkheid van kwetsende uitingen is volgens de AIV ook nog eens cultureel bepaald, want 'wat voor de een milde belediging is, kan door de ander worden gezien als een feitelijke oproep tot haat of geweldpleging'.

Het AIV-rapport zet daarmee de deur wijd open voor moslimfundamentalisten die na het onthoofden van leraar Samuel Paty opriepen tot het verbieden van cartoons van Charlie Hebdo, zoals de presidenten Al-Sisi van Egypte, Erdogan van Turkije en Khan van Pakistan deden. Het rapport komt tot de conclusie dat kwetsende opmerkingen en nepnieuws een groot probleem zijn en het voortbestaan van de democratie bedreigen. Het rapport plaats feitelijk alleen vakantiefoto's nog in de categorie 'geen inbreuk op de maatschappelijke waarden'.

Overheden willen best graag ingrijpen

Tineke Cleiren, voorzitter van de commissie die het AIV-rapport schreef en hoogleraar straf- en strafprocesrecht is aan de Universiteit Leiden, zei in een rammelend betoog bij radioprogramma Met het Oog op Morgen dat de tijd van het vrije internet over moest zijn. 'Overheden kunnen niet zomaar ingrijpen' sprak ze lichtelijk teleurgesteld. 'Mensen verspreiden zelf boodschappen' en 'als je als overheid niet kan ingrijpen is dat lastig'. Inderdaad. Dat vinden Erdogan, Al-Sisi en Khan ook een groot probleem, als ze niet kunnen ingrijpen.

'Bij gebruik van het strafrecht heb je tenminste rechtsmacht', sprak Cleiren. Ze stelt dat Facebook niet in staat is discriminatie goed te beoordelen en het zelfs voor de rechters van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens koorddansen is. Om vervolgens te zeggen dat de overheid op het vrije internet 'moet ingrijpen en er wat aan moet doen'. Zou het bij de onderzoekscommissie bekend zijn dat politici en overheden, ook zij die democratisch zijn gekozen, dagdromen van de kans om onwelgevallige uitlatingen te verbieden?

Het verhaal van Cleiren veronderstelt louter goede intenties bij regeringen. Hetgeen enig gebrek aan historische kennis in de commissie doet vermoeden. Erich Mielke, de baas van de Oost-Duitse geheime dienst, de Stasi, zag bij zichzelf ook louter goede intenties. 'Ich liebe doch alle Menschen', zei hij na zijn aftreden. Overigens hadden Mielke en de Stasi nog niet een fractie van de technologische middelen tot hun beschikking die overheden nu hebben om uitingen en meningen te traceren en surveilleren – wat een sterk argument is voor terughoudendheid bij overheidsinmenging.

Wat is eigenlijk een complottheorie?

De strijders tegen complottheorieën zullen – om ze te kunnen bestrijden – zelf met

een definitie van het begrip complottheorie moeten komen. En dat valt nog niet mee. Olaf Tempelman schrijft in de Volkskrant dat complotten historisch gezien bestaan. De moord op Julius Caesar, Watergate onder de Amerikaanse president Richard Nixon en het Iran-Contra schandaal onder Ronald Reagan zijn goed gedocumenteerde voorbeelden van uitgelekte complotten.

Zou het onderzoeken van complottheorieën niet meer zijn toegestaan dan wordt politieke verslaggeving behoorlijk ingeperkt. Zo is de stelling dat Donald Trump een agent is van de Russische president Vladimir Poetin (of met hem samenspant) vooralsnog een onbewezen theorie, al verspreidt bijvoorbeeld historicus Arend-Jan Boekestijn deze theorie graag in de media. Komen complottheorieën in het kader van Russiagate dan ook in het vizier van Kees Verhoeven en wellicht diens partijgenote, minister Kajsa Ollongren?

Grondrechten en persvrijheid

Men verliest te snel uit het oog dat het bekritiseren van regeringsbeleid – coronabeleid of welk ander beleid dan ook – een grondrecht is. Net als tegen de Corona-spoedwet zijn. Ook 24 senatoren stemden overigens tegen die spoedwet. En dat ook het verspreiden van complottheorieën (gefundeerd of niet) volgens de wet is toegestaan.

Wat willen de heftig verontwaardigde politici, journalisten en virologen eigenlijk? Moet verspreiding van Gezond Verstand en De Andere Krant beperkt of verboden worden? Moeten Bruna, AKO en Primera een boycot aan hun broek krijgen? Het populaire argument 'het is corona-crisis en het is heel gevaarlijk als mensen nu de overheid tegenspreken' komt uit het handboek van de Chinese overheid. Karel van het Reve schreef in 1969 in 'Het Geloof der Kameraden': 'het gevoel dat hij mag denken en zeggen wat hij wil is menig burger van een democratisch land onverdraaglijk (…) en het zit hem niet lekker dat andere mensen iets anders denken dat hij en dat ongestoord kunnen doen'.

Gevaren voor klokkenluiders en dwarse types

Complottheorieën zijn eenvoudig te ridiculiseren en de drempel om 'dorpsgekken' het zwijgen op te leggen is laag. Tegelijk is juist dat vaak stap één in het optuigen van censuur. Op 21 oktober 2020 besloot YouTube het kanaal van Lange Frans te verwijderen, wegens schending van de – recent aangescherpte –

gebruikersvoorwaarden waarin het verspreiden van complottheorieën niet is toegelaten. Het zal wellicht naar de zin zijn van de NCTV, de AIV en de eerder genoemde politici.

Vervolgens blijft het natuurlijk niet bij de dorpsgek. Twitter en Facebook besloten om de verspreiding van een verhaal van de New York Post over louche praktijken in Oekraïne van Hunter Biden, de zoon van de Democratische presidentskandidaat Joe Biden, te bemoeilijken of zelfs tijdelijk te blokkeren. omdat er sprake zou zijn van 'Russische desinformatie'. Vrijwel alle Amerikaanse media, uitgezonder het Trump-gezinde FoxNews, sloten zich hierbij aan en rapporteerden beperkt over het verhaal. De beslissing om dit verhaal wel of niet te onderdrukken is volledig politiek gekleurd.

Zou in zo'n klimaat nog ruimte zijn voor een klokkenluider als Paul van Buitenen, de Europese ambtenaar die financiële fraude binnen de Europese Commissie onthulde? Of zegt de Europese Commissie dan gewoon dat de klokkenluider aan complotwanen lijdt? Of aan anti-overheidsdenken? Zouden media in de toekomst interviews of beelden van een klokkenluider als Edward Snowden plaatsen, die afluisterpraktijken van Amerikaanse inlichtingendiensten onthulde?

Over Wikileaks-hoofdredacteur Julian Assange beweerde het kamp-Hillary Clinton – na de onthulling van voor haar belastende e-mails – ook direct dat hij met Poetin en Donald Trump samenzweerde. Hoe lang voordat Nederlandse politici in reactie op pijnlijke onthullingen 'Russische desinformatie' of 'complottheorie' gaan roepen? Of gaan beweren dat er sprake is van 'schadelijke content'.

De journalist Willem Oltmans is in Nederland decennialang als dorpsgek, complotdenker en paranoïde idioot afgeschilderd, omdat hij beweerde dat de Nederlandse staat hem tegenwerkte. Maar uiteindelijk kreeg Oltmans van de Nederlandse rechter 8 miljoen schadevergoeding omdat de Nederlandse staat hem decennialang onwettig had tegengewerkt in de uitoefening van zijn beroep van journalist. Oltmans was typisch zo iemand die weigerde zich aan de grenzen van het toegestane debat te houden. In 2020 zouden media en politiek een nieuwe Oltmans vermoedelijk zonder enig pardon op één hoop schuiven met Lange Frans en hem overal weren.

Is de verontwaardiging politiek?

Wie het hoofd koel houdt ziet dat de verontwaardiging over tijdschriften van complotdenkers nogal onoprecht aandoet. De verwijzingen naar Russische invloeden zijn een rode vlag: alsof de publicatie van complottheorieën door buitenlandse machten met een duistere agenda georkestreerd zou zijn. Die suggestie is overigens op zichzelf al een complottheorie. In artikelen en reportages geraadpleegde experts halen graag aan dat complotdenkers meestal laagopgeleid zijn en relatief vaak PVV, SP of FvD stemmen.

Het is voor regeringspartijen een geschenk uit de hemel als de politieke antenne van oppositiepartijen slecht afgesteld is. Thierry Baudet en Wybren van Haga van Forum voor Democratie kropen de afgelopen maanden dicht tegen Lange Frans aan. Ook schaarde Baudet in een Kamerdebat Pieter Omtzigt onder de 'controlled opposition'. De kiezer kan het gezien de peilingen niet waarderen. De regeringspartijen kunnen het FvD – na grote winst bij de Statenverkiezingen van 2019 voor de provinciale staten nog de grote uitdager van met name de VVD – nu makkelijk wegzetten als complot-wappies en als een potentieel veiligheidsrisico.

Morele paniek is vaak de opmaat voor censuur

Pieter Omtzigt zei dat interviews in kranten met het groepje mensen dat hem bedreigde een zelfversterkend effect hebben op de zichtbaarheid van deze mensen. De hoeveelheid media-aandacht voor complotdenkers geeft het publiek inderdaad de indruk dat er een Groot Gevaar lonkt. En een Groot Gevaar is precies wat politici als Kees Verhoeven nodig hebben om bemoeienis met de media – geen rebelse tijdschriften meer bij de AKO, geen ongewenste meningen meer op YouTube – te rechtvaardigen. De Qanon-beweging en Lange Frans kwamen daarbij als geroepen.

Morele paniek leidde in het verleden al vaker tot verbodsbepalingen, onder voorwendsels als 'slechte invloed op de jeugd, gevaar voor de volksgezondheid, (nationale) veiligheid of het voorkomen van onrust'. Denk aan de drooglegging in de VS in het interbellum, het verbieden van muziek en drank in streng islamitische landen en de totale controle op het nieuws in de Sovjet-Unie.

In het corona-tijdperk streeft een aantal Nederlandse politici naar een politiek klimaat zonder ongewenst nieuws, zonder klokkenluiders, zonder anti-overheidsdenken en zonder hoorbare oppositie. Met gebruikmaking van

gelegenheidsargumenten als ‘veiligheid’ en ‘polarisatie’.

NPO Radio 1 zond een programma uit over spanning in gezinnen over ouders die geloven in complottheorieën. Ook verschijnen reportages en artikelen met instructies over hoe te praten met complotdenkers. Steeds met de suggestie van een groot gevaar voor de geestelijke volksgezondheid. Wat is de volgende stap? Krijgen kinderen en partners van complotdenkers straks het advies de psychiater in te schakelen, of contact op te nemen met de ‘algoritme-waakhond’? Komen mensen die het tijdschrift Gezond Verstand aanschaffen op een lijst die – wie weet – input is voor toekomstige dreigingsanalyses van de NCTV?

Macht over de media?

Of wij als kiezers blij moeten zijn met een klimaat waarin media, politiek en veiligheidsdiensten complottheorieën bestempelen als een veiligheidsrisico is sterk de vraag. Er is wel veel verontwaardiging over een nieuw tijdschrift met niet-gangbare meningen, maar amper alertheid voor het overdragen van macht over de gedrukte én online media aan overheden. Burgerrechten zijn bevochten op de macht. Ze dienen om willekeur van machthebbers aan banden te leggen. Vrijheid van meningsuiting en persvrijheid moeten niet conditioneel zijn of ondergeschikt zijn aan de heersende consensus.